

Świeckość i koncyliacyjność we Francji i w Polsce

Sarah Bomba, *Institut National des Langues et Civilisations Orientales*
(Paris, France)

E-mail: sarah.bomba@sciencespo.fr

<https://orcid.org/0000-0002-7954-366X>

Streszczenie

Artykuł powstał na podstawie analizy przemian świadomościowych polskiego społeczeństwa oraz planów reform stosunków między państwem a Kościołem zawartych w programach partii tworzących koalicję rządzącą po wyborach z dnia 15 października 2023 roku. Przemiany te porównano do dynamiki zmian w polityce konfesyjnej we Francji w latach 80. XIX wieku. Analizie poddano uwarunkowania historyczne, które wpłynęły na aksjologię obu państw oraz ich stosunek do instytucji kościelnej. Nakreślono główne osie porównania w celu ukazania bezprecedensowych przemian tożsamościowych w polskim społeczeństwie. Przemiany te prowadzą do postępującej sekularyzacji, która wpływa na finansowanie Kościoła katolickiego z budżetu państwa. Do przeprowadzenia analizy wykorzystano zarówno literaturę przedmiotu dotyczącą rozwoju laickości we Francji i w Polsce, jak i źródła prawne pozwalające nakreślić ramy legislacyjne finansowania związków wyznaniowych (w szczególności Kościoła katolickiego) w najnowszej historii politycznej.

Słowa kluczowe: laickość, kościół, sekularyzacja, świeckość, Francja, Polska

Laicity and conciliation in France and Poland

Abstract

The article is based on the analysis of the transformation of the consciousness of Polish society and the plans for reforming state-church relations contained in the programmes of the parties created ruling coalition after the elections of 15th October 2023. This transformation is comparable to the dynamics of changes in confessional politics in France in the 1880s. By presenting the historical conditions that translated into the axiology of both countries and their attitudes towards the ecclesiastical institution, the author outlines the main axes of comparison in order to demonstrate the unprecedented identity's transformation in Polish society. This transformation leads to increasing

secularisation that influence the funding of the Catholic Church from the state budget. The analysis was carried out using the literature on the development of secularism in France and Poland, as well as legal sources allowing to outline the legislative framework for the financing of religious associations (particularly the Catholic Church) in contemporary political history.

Keywords: laicity, church, secularization, secularism, France, Poland

L'Église chez elle et l'État chez lui¹

Finansowanie Kościoła katolickiego w Europie jest kwestią sporu między władzami a duchowieństwem od co najmniej XIX wieku. Można zaryzykować tezę, że Kościół katolicki w Polsce znajduje się w 2024 roku w dynamice wkraczania w okres „wielkiej smuty”. Polityka kościelna stoi wobec wielu wyzwań, takich jak: intrygi przewodnich postaci Konferencji Episkopatu Polski w obliczu przemian w kierownictwie Kościoła, kryzys aksjologiczny, przemiany świadomościowe w społeczeństwie, liczne afery z udziałem duchowieństwa. Dodatkowo, zmiany pokoleniowe skutkują przyspieszeniem procesów sekularyzacji.

„Wielka smuta” Kościoła katolickiego w Polsce może być porównana do okresu końca wieku XIX we Francji, bowiem przemiany zapoczątkowane w latach 80. XIX wieku² nieuchronnie prowadziły do separacji Kościoła od państwa i uznania laickości jako jednego z fundamentów Republiki. Analogicznie, Kościół katolicki staje wobec podobnych wyzwań 150 lat później w Polsce. Krąży nad nim widmo stopniowej utraty wpływów, co jest klarownie artykułowane przez polityczne ugrupowania zwycięskie wyborów 15 października 2023 roku.

Cel artykułu i zastosowana metodologia

Celem artykułu jest przedstawienie konwergencji między Kościołem katolickim w Polsce XXI wieku i we Francji w wieku XIX. Do przeprowadzenia analizy wykorzystano zarówno literaturę przedmiotu dotyczącą rozwoju laickości we Francji i w Polsce, jak i źródła prawne pozwalające nakreślić ramy legislacyjne finansowania związków wyznaniowych (w szczególności Kościoła katolickiego) w najnowszej historii politycznej.³

¹ fr. *Kościół u siebie i państwo u siebie*. Sentencja wypowiedziana przez Victora Hugo podczas głosowania nad projektem ustawy w przemówieniu wygłoszonym przed Zgromadzeniem Narodowym 14 stycznia 1850 roku. Zdanie to, przywołujące na myśl rozdział Kościoła i państwa, którego pragnął francuski pisarz, było często używane do wyrażenia zastosowania sekularyzmu, szczególnie w 1905 r., kiedy to zastosowano ustawę o rozdziale Kościoła i państwa, przyjętą 9 grudnia 1905 r.

² Za początek zmian administracyjnych zmierzających w kierunku świeckości państwa można uznać rok 1850. *Loi Falloux* (Ustawa o edukacji z dnia 15 marca 1850 r.) wprowadzała stopniowy obowiązek szkolnictwa. Była ona dość daleko idącą reformą sposobu organizacji edukacji narodowej. Obracała się wokół rozmaitych tematów, ale kilka z nich zostało wyróżnionych, jak np. pojawienie się prywatnej edukacji wspieranej przez państwo. Ustawa Falloux zorganizowała edukację narodową w taki sposób, aby podzielić ją na dwa systemy: edukację publiczną, która miała być zarządzana przez władze publiczne (gminy, departamenty, państwo) oraz edukację prywatną, której zarządzanie pozostawiono kongregacjom (religijnym), stowarzyszeniom lub osobom prywatnym. W tym przypadku wszystko, czego wymagano od osób chcących otworzyć szkołę, to posiadanie matury (zakonnicy musieli jedynie udowodnić, że uzyskali status osoby duchownej lub okazać świadectwo wykształcenia). Pomimo dużego udziału duchowieństwa w przygotowaniu tekstu ustawy, jest ona uważana za stwarzającą podwaliny współczesnego szkolnictwa, przede wszystkim w kontekście jego uniwersalizacji.

³ Z literatury przedmiotu należy wyszczególnić prace J. Krukowskiego (książka *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 1993, część V. *Stosunki między państwem a Kościołem w Polsce*) oraz M. Pietrzaka (1999).

Problemy finansowania Kościoła katolickiego i dynamika sekularyzacyjna w Polsce w odniesieniu do Francji zostaną przedstawione poprzez nakreślenie uwarunkowań historycznych, korzystając z literatury przedmiotu (metoda analizy i syntezy), porównanie atrybutów obiektu zainteresowania w dwóch różnych okresach dziejowych (metoda komparatystyczna), zakreślenie pola badań częściowo do sfery określonych przepisów prawnych (analiza instytucjonalno-prawna), badanie genezy zjawisk politycznych (metoda historyczna) oraz rozumowanie dedukcyjne, które umożliwi formułowanie wniosków na podstawie równań logicznych.

Ewolucja francuskiego modelu laickości

*Czy najstarsza córka Kościoła jest wierna swojemu chrztowi?*⁴ Nawet jeśli rzeczywiście istnieje nieprzejezdny sekularyzm, który był i nadal szerzy się we Francji, często przy wsparciu władzy politycznej, wydaje się niewłaściwe współczesne ubolewanie nad postępującym zniechęceniem wiejskich parafii, duchową pustynią przedmieść, zanikiem patronatów czy brakiem księży (Liogier 2008). Aby uzasadnić ten pogląd, należy wziąć pod uwagę burzliwą historię stosunków między państwem a Kościołem we Francji, uwzględniając uzurpację władzy kapłańskiej, liczne nadużycia i skandale, co w konsekwencji doprowadziło do zmarginalizowania podmiotu eklezjalnego.

Choć francuski stosunek do religii należałoby wytłumaczyć powracając do okresu gallikanizmu, a następnie wojen religijnych, niniejsza analiza skupia się na ukształtowaniu się laicyzmu jako zasady przewodniej. Istotnym jawi się zatem w pierwszej kolejności powrót do źródła tej myśli, czyli Oświecenia. Myśl świecka rozwijała się we Francji od początku XVIII wieku. Należy tutaj przytoczyć *Les Lettres anglaises* (1734) Voltaire'a, *Lettres persanes* (1721) Monteskiusza czy jego najistotniejsze dzieło *De l'Esprit des Loix* (1750), które ustanawia związek między racjonalistycznym deizmem Locke'a i Bayle'a a ruchem libertariańskim XVII wieku. Idee oświeceniowe pręźnie rozprzestrzeniały się wśród arystokracji. Hrabina d'Enville (Louise Elisabeth de La Rochefoucauld) organizowała przedsięwzięcia, na których spotykali się d'Holbach, Hevétius, Turgot, Adam Smith, Diderot, Condorcet czy d'Alembert (Mornet 1933). Spotkania te miały charakter cykliczny i służyły formowaniu świeckich wspólnot racjonalistycznych, w których rozprzestrzeniały się poglądy irreligijne, na pograniczu deizmu i ateizmu, choć większość przedstawicieli francuskiej elity pozostała wobec nich powściągliwa (Mornet 1933). W 1750 roku rozpoczęły się prace nad Encyklopedią. Filozofowie skupieni wokół Diderot'a koncentrowali się głównie na ofensywie względem obskurantyzmu, za który winą obarczają religię, stanowiącą najpotężniejszą i najbardziej szanowaną barierę dla ducha wolności (Latreille 1946). Pogląd ten ewoluował w kierunku sekularyzmu przez cały XVIII wiek i znalazł swe odzwierciedlenie w nadejściu Rewolucji Francuskiej 5 maja 1789 roku.

Zniesienie ustroju feudalnego dało początek nowej erze w państwowości francuskiej. Odzwierciedliło się ono poprzez podpisanie *Deklaracji Praw Człowieka i Obywa-*

⁴ Pytanie zadane przez Jana Pawła II, podczas wizyty apostolskiej we Francji. Wyrażenie to zostało spopularyzowane podczas przemówienia w Le Bourget w czerwcu 1980 roku.

tela 26 sierpnia 1989 roku. Następnie, w 1792 roku proklamowano Republikę, co było jednoznaczne ze zniesieniem przywilejów Stanu Pierwszego (duchowieństwa) i wiązało się – po raz pierwszy w historii – z odejściem od finansowych przywilejów Kościoła katolickiego. Rewolucja doprowadziła Kościół katolicki we Francji do finansowej ruiny. Majątek Kościoła został znacjonalizowany 2 listopada 1789 roku, część wyprzedano. W latach 90. XVIII wieku pojawiła się chęć wśród rewolucjonistów do reformowania religii w duchu demokracji (osoby duchowne miały być wybierane w wyborach).⁵ Antagonizmy w społeczeństwie jednakże rosły, żywiąc wzajemne animozje kleru i grup jemu nieprzychylnych. Polityka dechrystianizacji postępowała (Mazeau 2009). Zwieńczeniem jej był Wielki Terror lat 1793–1794. Zainaugurowano po tym czasie reżim separacji państwa od Kościoła, którego podstawy znalazły się w *Dekrecie z 3 Ventosa roku 3* (21 lutego 1795 roku).⁶ Przywrócono wolność kultu i potwierdzono ostateczny kształt rozdzielenia Kościoła od państwa (Latreille 1946: s. 375). Tym samym, zakończyła się era hołdująca dewizie *cuius regio eius religio*.

Okres Pierwszego Cesarstwa cechowała bardziej koncyliacyjna polityka. Napoleon Bonaparte chciał położyć kres schizmie, która dzieliła Kościół we Francji od czasów Rewolucji. Podpisał konkordat z papieżem Piusem VII w 1801 roku, który uznawał religię katolicką za religię „większości narodu francuskiego”. Cesarz zamierzał jednak zapewnić prymat polityki nad religią (Latreille 1946: s. 908), czego odzwierciedleniem jest jego koronacja, podczas której w celu upokorzenia papieża sam nałożył na głowę koronę. Religia była jednak przeznaczona głównie do podtrzymywania dyscypliny, a Kościół katolicki był wyjątkiem narzędziem dominacji. Relacje władzy z episkopatem zacieśniły się w okresie Monarchii Lipcowej. Powrót sojuszu ołtarza z tronem zapoczątkował okres licznych protestów antyklerykalnych. Na ulicach słychać było okrzyki „Precz z piuskami” oraz „Precz z jezuitami”. W teatrze wystawiano sztuki atakujące kler, mnożyły się antykle-rykalne pamflety (Boudon 2007).

Przy ostatecznym zakończeniu tradycji monarchistycznych podczas Rewolucji 1848 roku zachowano *status quo*. Była ona prowadzona przeciwko tronowi, ale szanowała ołtarz (Lalouette 2005a). Niektórzy spośród lutowych rewolucjonistów widzieli Chrystusa jako *sans-culotte*. Doszło do koncyliacji między duchowieństwem a republikanami (Lalouette 2005a: s. 231), czego wyrazem było wprowadzenie następującej formuły modlitewnej: *Domine, salvam fac rem publicam*.⁷ Zachowano reżim konkordatowy,

⁵ W celu stworzenia prawdziwie narodowego Kościoła powołano Komisję Martineau, która miała przedstawić propozycje dotyczące losów katolicyzmu we Francji i jego instytucjonalnej organizacji. W dniu 21 kwietnia 1790 r. Komisja zaleciła szereg środków, w tym wybór proboszczów przez lud, reorganizację diecezji zarządzanych zgodnie z logiką kartezjańską w ramach i duchu reformy departamentów, a wreszcie zniesienie konkordatu bolońskiego podpisanego między Franciszkiem I a Stolicą Apostolską w 1516 roku.

⁶ *Dekret z 3 Ventosa roku 3* to dokument wydany przez rząd rewolucyjnej Francji, w czasie panowania Dyrektoriatu, datowany na 21 lutego 1795 roku. Jest to jeden z aktów prawnych związanych z reorganizacją władzy w okresie po upadku jakobinów. Dekret ten miał na celu przeprowadzenie zmian w administracji i wzmocnienie władzy Dyrektoriatu, szczególnie w kontekście stabilizacji kraju po Rewolucji Francuskiej. Został przyjęty w kontekście niestabilności politycznej, stawiając na centralizację i kontrolę.

⁷ *tac. Panie, zbaw Republikę.*

jednakże utrzymując pewien dystans wobec finansowania kleru z budżetu państwa, co nie uchroniło instytucji religijnych od ewolucji w kierunku formy religijnego lobbingu. Kryzysy III Republiki są tego odzwierciedleniem.

Koniec XIX wieku jest kluczowy dla zrozumienia współczesnego kształtu stosunków państwo–Kościół i finansowania związków wyznaniowych we Francji, bowiem wpłynęły na niego wydarzenia wielkich konfliktów pomiędzy księżmi a nauczycielami, wierzącymi a wolno-myślicielami. Opozycję republikańską cechował zaciekły antyklerykalizm. Już w 1869 roku Leon Gambetta⁸ domagał się zerwania umowy konkordatowej (Lalouette 2005b: s. 650). Był on jedną spośród kluczowych postaci francuskiego laicyzmu, razem z Jules'em Grévy, Jules'em Ferry, a w dalszym czasie Emilem Combes i Georges'em Clemenceau.

Za symboliczny początek laicyzacji Francji po burzliwym okresie przemian monarchiczno-republikańskich można uznać przemiany edukacyjne. Szkoła była zawsze obiektem największej troski republikańskiej, dlatego też to od jej przemiany rozpoczyna się XIX-wieczny przełom w stosunkach między państwem a Kościołem. Decydującym momentem w ukształtowaniu się republikańskiej świeckości była ustawa Jules'a Ferry z 1882 roku, wprowadzająca szkołę „darmową, laicką i obowiązkową” (Loi 1882). Ustawa uderzała w zgromadzenia zakonne, ponieważ od tej pory w szkołach publicznych nie było już miejsca na propagowanie kultu, pomimo wciąż obowiązującej umowy konkordatowej. Przemiany legislacyjne lat 80. XIX wieku wiązały się ze znacznymi stratami finansowymi kleru oraz przekształceniem architektury budżetowej państwa.

1904 rok przyniósł ponowną konfiskatę majątków, tym razem pod postacią nacjonalizacji. Ekspulsowano ponadto kongregacje religijne, co wiązało się pośrednio z zerwaniem stosunków dyplomatycznych z Watykanem. Po licznych próbach dochodzenia do kompromisu oraz notorycznych odmów ze strony kleru, Republika wprowadziła świeckość drogą zawaolowanego przymusu. W następstwie długiej batalii parlamentarnej przegłosowana została ustawa o rozdziale Kościoła od państwa 9 grudnia 1905 roku. Art. 12 ustawy stanowi, że „budynki, które [...] służą publicznemu sprawowaniu kultu religijnego lub zakwaterowaniu duchownych [...] są i pozostają własnością państwa, departamentów i gmin” (Loi 1905). Dodatkowo, uznano związki wyznaniowe za organizacje równe wszystkim innym zrzeszeniom. Treść art. 2 brzmi: „Republika nie uznaje, nie wypłaca wynagrodzeń ani nie dotuje żadnej religii. W związku z tym, począwszy od 1 stycznia po ogłoszeniu niniejszej ustawy, wszelkie wydatki związane z wykonywaniem kultu religijnego zostaną zniesione z budżetów państwa, departamentów i gmin” (Loi 1905). Finansowanie Kościoła oraz innych związków wyznaniowych zostało niniejszym ostatecznie wykluczone z legislacji poza niektórymi wyjątkami, np. jeżeli chodzi o wspieranie dziedzictwa narodowego, którego częścią są zabytki sakralne czy dzieła kulturalne. Niniejszym ukształtowała się francuska laickość, jaką znamy dziś. Problem przywilejów duchowieństwa został rozwiązany wraz z kwestią finansowania Kościoła katolickiego z budżetu państwa. Tym samym, „Stan Pierwszy” przekształcił się w zwyczajną organizację kultu religijnego.

⁸ Léon Gambetta był francuskim mężem stanu, jedną z najważniejszych postaci politycznych wczesnych lat Trzeciej Republiki Francuskiej.

Religia pomiędzy sekularyzacją a rekompozycją we współczesnej Francji

Ustawa z 1905 roku obowiązuje do dzisiaj, jednakże laickość została jeszcze bardziej zinstytucjonalizowana. 4 października 1958 roku uchwalono Konstytucję V Republiki, która analogicznie do poprzednich nawiązuje w preambule do dorobku Oświecenia i Rewolucji Francuskiej, zwieńczonego podpisaniem *Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela*. „Francja jest Republiką niepodzielną, świecką, demokratyczną i socjalną,” – stanowi art. 1 Konstytucji. Jest to jedno z nielicznych państw, których fundamentem aksjologicznym stał się rozdział państwa od związków wyznaniowych. Wyjątki od reguły świeckości są często postrzegane jako próba kontrolowania związków wyznaniowych przez państwo. Niektórzy analitycy zjawiska religijnego (np. Alain Dieckhoff czy Philippe Portier) uważają, że ścisły rozdział związków wyznaniowych od państwa na wzór francuski służy ochronie państwa przed instytucjami religijnymi, w przeciwieństwie do polityki koncyliacyjnej państwa – jak w przypadku Polski, gdzie to państwo chroni związki wyznaniowe przed samym sobą (Noel 2022). Perspektywa ta pozwala zrozumieć niektóre formy ingerencji państwa w sprawy wewnętrzne podmiotów religijnych.

Zezwolenie na większą swobodę finansowania Kościoła i innych podmiotów kultu we Francji jest związane z kwestią własności. Państwo jest aktualnie właścicielem budynków przeznaczonych na cele kultu, wybudowanych przed 1905 rokiem. Finansuje częściowo edukację prywatną o charakterze konfesyjnym, interweniuje w strukturyzację instytucji religijnych (np. Francuska rada kultu muzułmańskiego oraz formacji imamów) (Noel 2022). Poza wymienionymi obszarami, państwo nie ingeruje finansowo w podmioty kultu. Biorąc pod uwagę np. Kościół katolicki, stanowiący obiekt niniejszych rozważań, należy podkreślić, iż posiada on autonomię w kwestiach ekonomicznych. Wynagrodzenie księży i osób duchownych znajduje się w gestii diecezji, ta zaś finansowana jest z datków wiernych. Według oficjalnych danych, miesięczny dochód księży i biskupów plasuje się w granicach 1000 euro (Lesegretain 2018). Wyjątkiem od reguły jest terytorium Alzacji i Mozelli, gdzie wciąż obowiązuje konkordat z 1801 roku (ze względu na niepodleganie francuskiej jurysdykcji w momencie uchwalenia ustawy z 1905 roku), oraz Gujana, gdzie osoby duchowne otrzymują pomoc finansową z budżetu państwa. Znajduje to uzasadnienie w specyficznym charakterze byłych kolonii francuskich, gdzie władze dążyły do konsensusu w obliczu różnorodności religijnej. Kolejnym wyjątkiem w finansowaniu duchowieństwa z budżetu państwa są kapelani obecni w szkołach, szpitalach, wojsku oraz więzieniach, ponieważ są uznawani za funkcjonariuszy publicznych. Na kanwie tych informacji należy zwrócić uwagę na specyficzny status społeczny osób duchownych we francuskiej jurysdykcji, bowiem mimo charakteru ich pracy we francuskich instytucjach, nie mogą one równocześnie reprezentować i Republiki, i Kościoła. Jako „ministrowie kultu”,⁹ mogą wyłącznie wypowiadać się publicznie jako przedstawiciele danego wyznania, nie w imieniu państwa (np. w przypadku francuskiego biskupa polowego). Podobne

⁹ fr. *ministre de culte* – oficjalne określenie duchowieństwa we francuskiej terminologii.

rozwiązania dotyczą osób duchownych w szkołach o charakterze wyznaniowym, gdzie mogą one uczyć podopiecznych religii, jednakże nie wpisują się w ramy „nauczyciela” będącego funkcjonariuszem świeckim.

Ustawa z 1905 roku znacząco ewoluowała m.in. w 1959 roku, kiedy Michel Debré zezwolił na częściowe finansowanie wyznaniowego szkolnictwa prywatnego. Natura debaty nad świeckością państwa przekształciła się także ze względu na zmieniający się krajobraz religijny we Francji (w tym zwiększenie liczby wyznawców islamu). W 2004 roku zabroniono noszenia ostentacyjnych znaków religijnych w szkołach (Loi 2004). We-wnętrzne zasady stanowią, że wobec ostentacyjnego demonstrowania przynależności religijnej, wobec ucznia może zostać wszczęta procedura dyscyplinarna, jednakże musi być poprzedzona dialogiem. Przemiany w dziedzinie laickości we Francji zajmują jedno z istotniejszych miejsc w debacie publicznej. Mają one na celu dbanie o samodzielność myślenia obywateli i ochronę przed obskurantyzmem, co wiąże się z kontrolą duchowieństwa nie tylko proceduralną, ale i finansową.

Mimo licznych ograniczeń w obszarze finansowania związków wyznaniowych, często powraca do debaty publicznej temat lobbingu religijnego, podważany przez różnorodne ugrupowania o charakterze konserwatywnym. Przykładem jest chociażby ustawa *Sapin 2* z 2016 roku. Jednym z najistotniejszych jej założeń było sporządzenie listy podmiotów lobbingujących, które zostało finalnie wykreślone ze względu na niezgodność zapisu z Konstytucją. Ustawa zakładała wpisanie na listę podmiotów lobbingujących instytucje wyznaniowe. W związku z tym każdy przedstawiciel grup interesu, który interweniuje u wybranych przedstawicieli w celu „wpłymania na politykę publiczną” lub „treść prawa”, musiałby zostać uwzględniony. Zgodnie z warunkami ustawy, byłiby oni zobowiązani do przedkładania władzom corocznego raportu na temat swojej działalności lobbingowej, wraz z powiązаныmi wydatkami i źródłami finansowania (Loi 2016).

Puentą niniejszej części jest podkreślenie znaczenia laickości we francuskiej aksjologii i jurysdykcji. Wartości republikańskie mają swój korzeń w Oświeceniu, które nadrzedną uwagę przywiązywało do kwestii religii i rozdziału Kościoła od państwa. Dziś, w obliczu coraz bardziej sekularyzującego się społeczeństwa z jednej strony, a z drugiej zaś tworzenia się grup ekstremistycznych, religia we współczesnej Francji znajduje się pomiędzy sekularyzacją a rekompozycją. W Polsce jednak proces odchodzenia od koncyliacyjnej polityki wyznaniowej dopiero się rozpoczyna.

Model koncyliacyjny świeckości w Polsce

We wstępie określono obszar porównawczy okresu Kościoła katolickiego w Polsce XXI wieku oraz we Francji XIX wieku. Sekularyzacja stała się od niedawna jednym z tematów polskiego dyskursu publicznego, w szczególności w kampanii przed wyborami parlamentarnymi, które odbyły się 15 października 2023 roku. Poglądy antyklerykalne w tym kontekście także zostały zaafirmowane. Zaczęła być bowiem odczuwalna przez poszczególne ugrupowania odpowiedzialność za wiele kwestii finansowych i aksjologicznych III Rzeczypospolitej. W rzeczywistości, rozmaite rządy starały się od 1989 roku

lawirować i reorientować politykę w taki sposób, aby nie narazić się na gniew Kościoła katolickiego. Obóz zwycięski w 2023 roku wyraża entuzjazm względem wartości europejskich, zbudowanych na fundamencie Oświecenia, które były często negowane przez konserwatywną część polskiej sceny politycznej. Przedstawionym tendencjom aksjologicznym sprzyja postępująca sekularyzacja, która jest pokłosiem uniezależnienia się w obszarze myślenia, przede wszystkim młodego pokolenia. „Wartości rządzących tymi dziedzinami nie sankcjonują już bezpośrednio wierzenia religijne, lecz niezależna racjonalność. Laicyzacja postąpiła tak dalece, jak dalece racjonalność owa zdołała wyprzeć w tych dziedzinach sankcje religijne” (Smelser 1975: s. 331). Aby przeanalizować i usprawiedliwić historycznie obecny stan rzeczy, należy w pierwszej kolejności odnieść się do intelektualnych korzeni polskiej myśli świeckiej i jej zmierzchu tłumaczącego specyficzną pozycję Kościoła katolickiego w III Rzeczypospolitej oraz jego wpływy.

Równolegle do tendencji filozoficznych Europy Zachodniej rozprzestrzeniła się w Polsce myśl oświeceniowa. Pomimo wspólnych dążeń, różni się ona pod względem przynależności społecznej. Podczas gdy na Zachodzie Oświecenie kreowane było przez wolnomysłicieli, w Polsce niemalże 40% filozofów stanowiły osoby duchowne. Nurt polskiego Oświecenia skutkiem tego często bywa określany mianem „katolickiego”. Wynikało to z faktu, że jedyną drogą awansu politycznego była droga klerykalna, jak w przypadku Stanisława Staszica, którego mieszczańskie korzenie mogły zaważyć na ścieżce naukowej i politycznej. W przeciwieństwie do Oświecenia francuskiego, polskie nie podważało autorytetu Kościoła, lecz dążyło do jego reformy. Artykułowano ponadto potrzebę łączenia osiągnięć nauki z doktryną Kościoła i emancypację chłopstwa. Należy jednak zauważyć, iż antyklerykalizm był wówczas obecny, jednak na mniejszą skalę i rozprzestrzenił się głównie w kręgach szlacheckich. Antyklerykalizm ten „można traktować jako przejaw tendencji sekularyzacyjnych w Europie nowożytnej w dobie konfesjonalizacji” (Augustyniak 2013: s. 98). Element laickości został w dalszym ciągu zmarginalizowany, przede wszystkim w nauce, co tłumaczy braki teoretyczne, jeżeli chodzi o ten obiekt badawczy w polskiej literaturze.¹⁰

1772 rok przynosi cesję terytorium Rzeczypospolitej Obojga Narodów, co wiąże się ze stłumieniem dążeń emancypacyjnych polskiej inteligencji. Następuje symbioza narodo-wo-religijna, bowiem nie posiadając własnej państwowości, jednym z nielicznych miejsc, gdzie Polacy mogą wyrażać swobodnie swoją przynależność narodową i posługiwać się polszczyzną, stają się kościoły katolickie. Na kanwie tego elementu historycznego należy zwrócić uwagę na przemilczany wpływ Kościoła katolickiego na rozbiory Polski. Z obawy na zapędy rewolucyjne Polaków, papież Pius VI poparł konfederację targowicką i potępił insurekcję kościuszkowską, która była zabarwiona antyklerykalizmem.¹¹ Podczas zrywu

¹⁰ Antyklerykalizm był zaniedbywany w polskiej historiografii przez XIX i początek XX wieku. Do dziejów polskiego antyklerykalizmu powrócił polski filozof, profesor Zbigniew Ogonowski, który – analizując program polityczny elit szlacheckich – zauważył i rozwinął problematykę zeświecczenia kultury i życia społecznego. W dalszym ciągu antyklerykalizm był częściej artykułowany u schyłku Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Na początku lat 2000 powrócił trwale jako obiekt badawczy do polskich nauk społecznych.

¹¹ Należy wspomnieć notatkę Tadeusza Kościuszki, przekazaną Adamowi Jerzemu Czartoryskiemu w 1814 roku, w której nawiązuje on do ciemnienia ludu przez kler: „jeśli zaczniecie od oświecania

wieszano biskupów-targowiczian przed Zamkiem Królewskim. Znamienią postacją tego okresu jest bp Józef Kazimierz Kossakowski, który na rozkaz Tadeusza Kościuszki został aresztowany i uznany za zdrajcę, podobnie jak jego konfrater bp Ignacy Jakub Massalski, czego konsekwencją było powieszenie ich przez lud (Łepkowski 1964: s. 186). Powstanie skończyło się klęską w 1795 roku i rozpoczęło okres polskiej martyrologii romantycznej, która w większości ukształtowała aksjologię III Rzeczypospolitej.

W polskim romantyzmie poczesne miejsce zajmują wieszczowie narodowi, których twórczość sprowadza się z jednej strony do lamentu nad utraconą ojczyzną, z drugiej zaś – do obiektów metafizycznych, nagminnie przywołujących istotę najwyższą w rozumieniu katolickim, utożsamiając naród polski z postacią Chrystusa. Należy jednak zauważyć, jak bardzo korzystna była przedstawiona retoryka Kościołowi katolickiemu. Hermeneutyka, którą postugiwali się polscy twórcy, stała za stworzeniem symbiozy narodowo-religijnej, która utrzymuje się w polskim wyobrażeniu do dzisiaj.

W Księstwie Warszawskim a następnie w Królestwie Polskim w większym lub mniejszym stopniu kler był uzależniony od caratu, czego konsekwencją było pośrednie wspieranie zaborcy: „biskupstwo uważano jako *panis bene meritorum* dla starych prałatów – mianowano na tę godność ludzi niedoświadczonych – a był czas dość długi, w którym na całe Królestwo Polskie był tylko jeden biskup, śp. Tadeusz Łubieński, sufragan wrocławski, który, jak misjonarz, objeżdżał po kolei diecezje i święcił księży i lud bierzmował” (*Pamiętniki...* 1915: s. 4). Można na tej podstawie wysnuć wniosek, iż polskie duchowieństwo od dawna wykształciło w sobie pewnego rodzaju „zdolność koalicyjną” z rządzącymi, która zapewniała im przywileje. Na kanwie tej refleksji warto przytoczyć także sprawy zaangażowania kleru w tłumienie wolności indywidualnych, jak np. wolności słowa. Warto w tym kontekście wspomnieć konflikt, jaki zaistniał między polskich episkopatem a Stanisławem Kostką-Potockim w latach 1815–1821, ze względu na nacisk polskich biskupów na władcę Rosji dotyczący wprowadzenia cenzury (1819). Oprócz lokalnych biskupów, w sprawach niepodległościowych głos często zabierało papieństwo, czego wyrazem była encyklika *Cum Primum* z 1832 roku o postuszeństwie obywatelskim. Papież Grzegorz XVI potępił w niej powstanie listopadowe oraz przestrzegł przed kolejnymi powstaniem jako zrywami buntowniczymi (Grzegorz XVI, 1832).

W przedstawiony sposób następował proces ewolucji wpływów Kościoła katolickiego na terenach polskich. Podczas gdy Europa Zachodnia podważała autorytet instytucji kościelnej, Polacy przywiązywali się do niego jeszcze mocniej ze względu na pedagogikę postuszeństwa i męczeństwa, która pozwalała im przetrwać jako naród nierozzerwalnie związany w Kościołem. Kościół katolicki zyskiwał pływy nie tylko polityczne i społeczne, lecz ponadto „umiejętność koalicyjną” z rządzącymi, która pozwalała mu w dalszym ciągu bogacić się. Procesy sekularyzacyjne były niemalże nieistniejące, co przełożyło się na pełne sukcesu funkcjonowanie Kościoła w innych warunkach.

księży, dostarczycie im więcej środków do zniewolenia ludu i do trzymania go silniej pod ich wpływem”. (Rękopis znajduje się w Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy im. W. Stefanyka).

Przejawy sekularyzacji i skomplikowana droga do świeckiego państwa

Przedstawione realia nakreślają czynniki, które doprowadziły do aksjologicznego przywiązania społeczeństwa do duchowieństwa w dalszych dziejach oraz tłumaczą uprzywilejowaną pozycję finansową Kościoła katolickiego. Zanim jednak te czynniki postużą przełożeniu na okres III Rzeczypospolitej w kontekście polaryzacji i podobieństwa do okresu Kościoła XIX wieku we Francji, należy nawiązać do okresu II Rzeczypospolitej, która stwarzała możliwości wprowadzenia świeckości państwa, jednak nigdy do tego nie doszło.

II Rzeczpospolita, mimo pozornej świeckości państwa,¹² nie stwarzała możliwości odseparowania społeczeństwa od Kościoła. Był to okres, w którym w Sejmie zasiadało duchowieństwo. Udział kleru w legislacji oraz jurysdykcji był znaczący. Bazując na publicystyce z tego okresu, przede wszystkim uwzględniając takie postacie jak Tadeusz Boy-Żeleński czy Mieczysław Grydzewski, można zauważyć naczelną rolę polskiego duchowieństwa w kreowaniu postaw społecznych. Wraz z sekularyzacją społeczeństwa międzywojennego miała miejsce znacząca polaryzacja. Jej zwieńczeniem oraz symbolem podziałów II Rzeczypospolitej było zamordowanie pierwszego prezydenta Gabriela Narutowicza przez Eligiusza Niewiadomskiego. Kryzys wywołany śmiercią Narutowicza można porównać do afery Dreyfusa we Francji. Nagonka została wywołana przez środowiska konserwatywne z Kościołem w roli przewodniej. Oskarżano Narutowicza (analogicznie jak w przypadku Emila Dreyfusa) o działanie na niekorzyść państwa. Mowa nienawiści była dodatkowo warunkowana katolickim antysemityzmem. W rzeczywistości, księża na kazaniach nagminnie nawiązywali do rzekomych żydowskich korzeni prezydenta. Po jego zabójstwie konflikt nie uległ eskalacji, jak w przypadku afery Dreyfusa we Francji. Nacjonalistyczne tendencje nie zostały stłumione, natomiast klerykałowie utrzymali swoją pozycję w społeczeństwie.

Kontynuacji starań Polaków na rzecz świeckości państwa można dopatrywać się w III Rzeczypospolitej. Państwowy antyklerykalizm PRL jedynie wzmocnił przywiązanie obywateli do instytucji Kościoła katolickiego analogicznie do szeroko pojętego okresu rozbiorów Polski. Po 1989 roku pojawiła się możliwość zredefiniowania stosunków państwo–Kościół, które we wcześniejszym systemie nieoficjalnie były wciąż bliskie. W III RP najbardziej odzwierciedlało podobieństwo do sytuacji Kościoła we Francji końca XIX wieku. Można się oprzeć w analizie na czterech kluczowych czynnikach. Są nimi:

- ograniczenie finansowych przywilejów Kościoła katolickiego,
- świeckie szkolnictwo,
- ograniczenie funkcji oficjalnych kapelanów,
- ograniczenie wpływu Kościoła na legislację.

¹² Konstytucja marcowa z 1921 roku, pomimo starań prawicy o uznanie przewodniej roli katolicyzmu oraz lewicy postulującej model separacji wrogiej, nie wprowadzała modelu relacji państwo–Kościół z religią katolicką jako religią państwową, była ona jedynie przedstawiona jako „pierwsza wśród równych” sobie wyznań. Konstytucja kwietniowa z 1935 roku natomiast osłabiła znacząco związki wyznaniowe. Zrezygnowano ponadto z formuły *Invocatio Dei* w preambule.

Rekompensatą za znacjonalizowane majątki Kościoła podczas okresu PRL był Fundusz Kościelny. Po 1989 roku próba uregulowania statusu mienia przejętego przez państwo zapoczątkowała działalność komisji majątkowej, umożliwiającej składanie wniosków o zwrot majątków (Frey 1991). Kościół składał jednakże wnioski nie tylko dotyczące ziem, które zostały znacjonalizowane.¹³ Parafie składały wnioski także o to, co niegdyś należało do Kościoła – np. o majątki, które zostały zabrane przez carat w XIX wieku. Doszło do momentu, w którym Kościół katolicki jest w posiadaniu ok. 160 tys. hektarów i jest drugim po skarbie państwa największym właścicielem ziemskim. Dodatkowo, warto zwrócić uwagę na krytyczną publicystykę, która dopatruje się w tej kwestii licznych nieprawidłowości. Na przykład, „w trakcie prac Komisji dochodziło do zaniżania cen gruntów i następnie sprzedawania ich z ponad dwukrotnym zyskiem” (Rogojsz 2013).

Innym przykładem nieprawidłowości były kilkuroczne opóźnienia w składaniu wniosków. Zgodnie z art. 2 ustawy z dnia 11 października 1991 r. o zmianie ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. nr 107, poz. 459), wnioski o wszczęcie postępowania regulacyjnego mogły być składane do dnia 31 grudnia 1992 roku. Minął czas składania wniosków, lecz wciąż pojawiały się nowe. W 2005 i 2006 roku komisja majątkowa cały czas rozpatrywała wnioski. Do komisji wpłynęły (w ustawowo określonym terminie) 3063 wnioski o wszczęcie postępowania regulacyjnego. Na dzień 1 listopada 2006 r. zostało ostatecznie zakończonych 2789 postępowań regulacyjnych, w toku pozostały 274 postępowania.¹⁴ Wielokrotnie w kolejnych latach powracał w debacie publicznej temat likwidacji Funduszu Kościelnego, nawiązując do zwrotu dóbr przejętych przez państwo, jednak nie podjęto żadnej kluczowej decyzji w tym zakresie.

Na podstawie przedstawionego problemu można określić skalę przywilejów Kościoła katolickiego po 1989 roku w Polsce, co tłumaczy wzrost tendencji antyklerykalnych w społeczeństwie. Po 15 października 2023 roku sprawa majątków kościelnych stała się coraz częściej podejmowana w debacie publicznej. Analogicznie do przemian lat 80. XIX wieku we Francji wskutek wzrostu znaczenia Kościoła, problematyka wyznaniowa powraca do debat parlamentarnych oraz pojawia się w kampaniach wyborczych w Polsce.

Ograniczenie finansowych przywilejów Kościoła katolickiego wiąże się dziś w Polsce, tak jak niegdyś we Francji, z wprowadzeniem świeckiego szkolnictwa. Zapis ten widniał w programach Koalicji Obywatelskiej, Trzeciej Drogi i Lewicy. Koalicja rządząca nawiązuje w swojej krytyce do naczelnej roli biskupów w procesie decyzyjnym, dotyczącym chociażby wymiaru godzin lekcji religii w szkole, czy ich uczestnictwa, co wiąże się z obciążeniem finansowym dla budżetu państwa. Pojawiają się ponadto głosy postulujące upodmiotowienie placówek szkolnych i ich uniezależnienie od instytucji wyznaniowych

¹³ Komisja majątkowa miała oddawać ziemie, które zostały sprzecznie z prawem zabrane w okresie PRL, natomiast znaczna część majątków została zabrana zgodnie z prawem, tak samo jak we Francji podczas sekularyzacji majątków.

¹⁴ Odpowiedź sekretarza stanu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji – z upoważnienia ministra – na ponowną interpelację posła Grzegorza Kurczuka na interpelację nr 4738 w sprawie funkcjonowania rządowo-kościelnej Komisji Majątkowej.

(modelu wspólnotowego zarządzania szkołą, w którym uczestniczą nauczyciele, dyrekcja, rodzice), aby decyzje były podejmowane wspólnotowo zamiast oddzielnie.

Stworzenie niezależnego szkolnictwa w dbałości o kształcenie przyszłych pokoleń w duchu wolności myślenia jest kolejnym elementem porównawczym z okresem przemian legislacyjnych we Francji, jeżeli chodzi o oświatę (Loi Ferry w 1882 roku). Jednakże dopóki nie nastąpi renegocjacja konkordatu, nie będzie można odejść całościowo od nauczania religii w szkołach, ponieważ strona ekklezjalna na to się nie zgodzi. Można wpłynąć na wymiar lekcji, natomiast wyprowadzenie religii ze szkół nie wydaje się wykonywalne przy obecnym brzmieniu konkordatu – w przeciwieństwie do wprowadzenia świeckiej szkoły poprzez ustawę Ferry w 1882 roku we Francji, kiedy istniała realna wola polityczna w kwestii instytucjonalnej sekularyzacji szkolnictwa, która nie wiązała się bezpośrednio z zerwaniem umowy ze Stolicą Apostolską i głębszym konfliktem aksjologicznym w społeczeństwie.

Na kanwie powyższej refleksji należy nawiązać ponadto do zobowiązań konstytucyjnych. W rzeczywistości, większość rozwiązań proponowanych w celu usunięcia lekcji religii wiązałoby się z koniecznością zmiany Konstytucji, konkretnie art. 53 ust. 4 stanowiącego, iż „Religia kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej może być przedmiotem nauczania w szkole, przy czym nie może być naruszona wolność sumienia i religii innych osób” (Konstytucja 1997: art. 53, ust. 4). W analizie powyższej konstytucyjnej normy prawnej warto zauważyć, że przedmiotem nauczania religii może być każde wyznanie o uregulowanej sytuacji prawnej, które nabyło osobowość prawną w rozumieniu art. 25 ust. 1 Konstytucji – uzyskało wpis do rejestru kościołów lub innych związków wyznaniowych (Zapolski-Downar 2021: s. 64). Należy także w tej kategorii zwrócić uwagę na orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego, który przyjął, że „świeckość i neutralność nie tylko nie może być podstawą do wprowadzenia obowiązku nauczania religii w szkołach państwowych, ale równocześnie nie może oznaczać zakazu takiego nauczania” (Trybunał Konstytucyjny 1991, cyt. za: Zapolski-Downar 2021: s. 64). Często sceptycy zarzucają Trybunałowi Konstytucjonalnemu klerykalizację, gdyż w wielu przypadkach orzekał on korzystnie dla strony kościelnej, co wiąże się z kolejnym czynnikiem w procesie sekularyzacji instytucjonalnej – ograniczeniem wpływu Kościoła katolickiego na legislację.

W 2020 roku nastąpiło tąpnięcie, jeżeli chodzi o statystyki praktyk religijnych w Polsce (Olszewski 2022). Pośrednią przyczyną tego stanu rzeczy jest orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego o niekonstytucyjności przepisu dopuszczającego aborcję w przypadku dużego prawdopodobieństwa ciężkiego upośledzenia płodu. Liczne protesty, które miały miejsce w wyniku wyroku, nie tylko były wymierzone w partię sprawującą wówczas władzę, lecz w Kościół katolicki, który wielokrotnie zabierał głos w sprawach bioetycznych. Doszło do zamieszek przed licznymi ośrodkami kultu, co zaangażowało w spór środowiska nacjonalistyczne, które pełniły funkcje straży przed kościołami. Sytuację tę można porównać do *Querelle des inventaires*,¹⁵ podczas którego katolicy bronili kościołów

¹⁵ *Querelle des inventaires* (spór o inwentarze) był serią powstań w wielu częściach Francji w wyniku ustawy z 1905 r. o rozdziale Kościoła od państwa i dekretu z 29 grudnia 1905 r., które przewidywały

z obawy przed profanacjami. Opinia publiczna miała tendencję do szybkiego zaost్రzenia kursu światopoglądowego z powodu szalejącego powstania, które się rozwijało, oraz odczuwanej przez obrońców kościołów niesprawiedliwości i oburzenia, jeśli nie świętokradztwa, które je wywołały (Mauduit A.M., Mauduit J. 1984: s. 317). Był to okres głębokiej polaryzacji skupionej wokół religii we Francji, co można porównać do dzisiejszych podziałów w Polsce, gdzie spory światopoglądowe orkiestrowane są właśnie przez religię.

Rozpad katolickiego imaginarium we Francji w latach 80. XIX wieku i na początku XX miał charakter odgórnny. W niniejszej analizie porównawczej jest to punkt dywergencji, gdyż w Polsce to zjawisko ma charakter oddolny. W rzeczywistości, zmiany w prawach reprodukcyjnych zapoczątkowały serię manifestacji społecznych, które skutkowały atakami na kościoły i ich obroną. Można zatem zaobserwować pewnego rodzaju zamianę ról, bardziej przypominającą początki batalii sekularyzacyjnej we Francji aniżeli instytucjonalizację świeckości. Rządy *Prawa i Sprawiedliwości*, początkowo cieszące się ogromnym poparciem społecznym, przekształciły się z czasem w pewnego rodzaju „wroga społeczeństwa”, analogicznie do arystokracji i kleru w rewolucyjnej Francji. Znamiennej osią porównawczą jest symbiotyczny związek rządzących z klerem, co nieuchronnie prowadzi do nieprawidłowości finansowych. Związki decydentów politycznych z biskupami diecezjalnymi tworzą łańcuch zależności: duchowieństwo dopuszcza do ambony oraz promuje danego polityka w zamian za korzyści finansowe. Przedstawione zjawisko jest źródłem buntu społecznego wobec utrwalonej praktyki, co zapoczątkowało bezprecedensowe zmiany w kontekście polityki wyznaniowej w Polsce.

Puentą przedstawionych refleksji jest określenie lat 20. XXI wieku w Polsce jako przełomowych w obszarze stosunków państwo–Kościół. Teza zakładająca porównanie burzliwego okresu Francuskiej Republiki końca wieku XIX i początku XX do okresu rozwoju III Rzeczypospolitej w obszarze stosunków państwo–Kościół została zweryfikowana licznymi przykładami przemian i dynamiki sekularyzacji w obu państwach w perspektywie porównawczej. Kontekst historyczny służył usprawiedliwieniu danego stanu rzeczy w obu państwach, z wyszczególnieniem ich aksjologii oraz poziomu przywiązania do instytucji religijnej, w tych przypadkach Kościoła katolickiego. Zarówno we Francji, jak i w Polsce punktem odniesienia są korzenie oświeceniowe, które w przypadku tej pierwszej skutkowały przemianami świadomościowymi i legislacyjnymi w XIX wieku. W przypadku Polski, oświeceniowe korzenie pozytywizmu zostały unicestwione w pewien sposób w drodze historii, poprzez przewagę romantyzmu. Natomiast zmiany w polskiej jurysdykcji następują ewolucyjnie, nie zaś rewolucyjnie, jak niegdyś we Francji. Wskutek tego, choć procesy sekularyzacyjne są konwergentne w licznych okresach historycznych, cechuje je odrębna dynamika, która w przypadku Polski przybiera postać koncyliacyjną.

inwentaryzację majątku kościelnego, głównie Kościoła katolickiego, ponieważ prawie 95% ludności Francji w tym czasie było ochrzczonych jako katolicy. Ustawa zakładała przekazanie majątku stowarzyszeniom religijnym określonym w art. 4 ustawy. Wdrożenie inwentaryzacji wywołało konflikty we wszystkich prowincjach Francji, zwłaszcza w regionach, w których praktyka katolicka była silna, takich jak Zachód jako całość – tj. od Bretanii i Normandii po Wandę i Kraj Basków – Savoie i część Masywu Centralnego, a także na północy, gdzie ubolewano nad jedną śmiercią, co doprowadziło do upadku rządu Rouviera.

Podsumowanie

Podsumowując niniejsze badanie, należy podkreślić najważniejsze wyniki przedstawionej analizy. Pomimo odrębnych uwarunkowań społecznych i historycznych, rysują się liczne podobieństwa między procesami sekularyzacyjnymi w Polsce XXI wieku i we Francji XIX wieku. Badania przy użyciu metody porównawczej unaocznily stopień aksjologizacji prawa w obu przypadkach, gdzie wpływ Kościoła na legislację, np. w przypadku ustanawiania reżimu konkordatowego (w 1801 roku we Francji i w 1993 roku w Polsce) zaskutkowało manifestacjami w środowiskach antyklerykalnych.

„Wielka smuta” Kościoła katolickiego we Francji rozpoczęła się dwa wieki przed analogicznym zjawiskiem w Polsce. Dzisiaj obserwujemy liczne konwergencje pomiędzy tymi okresami, odzwierciedlające się w staraniach na rzecz ograniczenia finansowych przywilejów Kościoła katolickiego w Polsce, zredukowania jego wpływu w przestrzeni publicznej czy zmniejszenia stopnia aksjologizacji prawa przez podmioty trzecie (instytucje wyznaniowe). Zbieżności w dynamice sekularyzacyjnej wskazują na powielanie przez polskie społeczeństwo wzorców francuskich w dziedzinie świeckości państwa poprzez rozliczne manifestacje, unaocnianie skali przewinień elity Kościoła katolickiego czy postulaty antyklerykalne.

Przedstawione wyniki potwierdzają podobieństwa między scharakteryzowanymi okresami dziejowymi, nakreślając możliwe scenariusze rozwoju sytuacji w Polsce w kierunku świeckości państwa, znajdującej się pod dewizą *L'Église chez elle et l'État chez lui* (pl. *Kościół u siebie i państwo u siebie*).

Sarah Bomba – doktorantka w Narodowym Instytucie Języków i Cywilizacji Wschodnich (fr. *Institut National des Langues et Civilisations Orientales*, Inalco) w Paryżu, magister politologii (absolwentka Uniwersytetu Warszawskiego w Polsce oraz *Sciences Po* we Francji). Zainteresowania badawcze: historia polityczna, prawo wyznaniowe, stosunki dyplomatyczne Polski i Francji. Ostatnia publikacja: *Profetyczny charakter filozofii nietzscheańskiej*, „Historia i Polityka” 2023, nr 45(52).

Sarah Bomba – PhD student at the National Institute for Oriental Languages and Civilizations (Inalco) in Paris, Master of Political Science (graduate of the University of Warsaw in Poland, and *Sciences Po* in France). Research interests: political history, religious law, diplomatic relations between Poland and France. Latest publication: *Prophetic Nature of Nietzschean Philosophy*, “History and Politics” 2023, no. 45(52).

➡ Bibliografia:

- AUGUSTYNIAK Urszula (2013), *Antyklerykalizm szlachecki w Rzeczypospolitej Obojga Narodów jako problem badawczy*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, nr 57.
- BOUDON Jacques-Olivier (2007), *Religion et politique en France depuis 1789*, Armand Colin.
- FREY Daniel (1991), *Nieruchomości kościelne. Tytuł własności*, „Rzeczpospolita”, nr 266.
- GRZEGORZ XVI (1832), *Cum Primum, O postuszeństwie obywatelskim*, 9 czerwca 1832.
- KONSTYTUCJA Rzeczypospolitej Polskiej (1997), Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483.
- KRUKOWSKI Józef (1993), *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin.

- LALOUETTE Jacqueline (2005a), *La Séparation des Églises et de l'État. Genèse et développement d'une idée 1789-1905*, Le Seuil.
- LALOUETTE Jacqueline (2005b), *Anticléricalisme et laïcité*, w: Jean-Jacques Becker (red.), *Histoire des gauches en France. Volume 2*, La Découverte.
- LATREILLE André (1946), *L'Église catholique et la Révolution Française*, Paris.
- LESEGRETAIN Claire (2018), *La vie matérielle des prêtres*, „La Croix”, 12.02.2018.
- ŁEPKOWSKI Tadeusz (1964), *Mały słownik historii Polski*, Warszawa.
- LIOGIER Raphael (2008), „France, fille aînée de l'Eglise” ?, „La pensée de midi”, vol. 24-25, nr 2-3.
- LOI (1882) du 28 mars 1882 sur l'enseignement primaire obligatoire.
- LOI (1905) du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l'Etat.
- LOI (2004) n° 2004-228 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics.
- LOI (2016) n° 2016-1691 du 9 décembre 2016 relative à la transparence, à la lutte contre la corruption et à la modernisation de la vie économique.
- LOI (2018) n° 2018-727 du 10 août 2018 pour un Etat au service d'une société de confiance.
- MAUDUIT Anne-Marie, MAUDUIT Jean (1984), *XII – Mobilisations et apaisement: le pape a parlé*, w: Anne-Marie Mauduit, Jean Mauduit (red.), *La France contre la France. La séparation de l'Église et de l'État: 1902-1906*, Plon.
- MAZEAU Guillaume (2009), *Les politiques de la Terreur 1793-1794*, „Annales historiques de la Révolution française”, vol. 358, nr 4.
- MORNET Daniel (1933), *Les origines intellectuelles de la Révolution française 1715-1787*, Paris.
- NOEL David (2022), *Philippe Portier et Jean-Paul Willaime, La Religion dans la France contemporaine. Entre sécularisation et recomposition*, „La Pensée”, vol. 412, nr 4.
- OLSZEWSKI Michał (2022), *Kościół jako ofiara? To zdanie jest jak splunięcie w twarz wszystkim ofiarom Kościoła katolickiego w Polsce*, „Gazeta Wyborcza”, 07.01.2022.
- ORZECZENIE TRYBUNAŁU KONSTYTUCYJNEGO z dnia 30 stycznia 1991 r. – K 11/90, BOTK.
- PAMIĘTNIKI ks. Wincentego Chościak-Popiela Arcybiskupa Warszawskiego wydane przez ks J. Urbana (1915), Kraków.
- PIETRZAK Michał (1999), *Demokratyczne świeckie państwo prawne*, Warszawa.
- ROGOJSZ Łukasz (2013), *Komisja Majątkowa. Nadal bezkarna*, „Newsweek”, 25.03.2013.
- SMELSER Neil (1975), *Przyczynek do teorii modernizacji*, w: W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki (red.), *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, Warszawa.
- USTAWA (1991/459) z dnia 11 października 1991 r. o zmianie ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1991, nr 107, poz. 459.
- ZAPOLSKI-DOWNAR Jan (2021), *Granice funkcjonowania religii w polskiej szkole na kanwie przestrzegania wolności sumienia, myśli oraz wyznania*, w: M. Stanulewicz, E. Plewa, C. Linowski (red.), *Państwo wobec religii. Teraźniejszość i przeszłość*, Łódź.